

УДК 340.12

DOI <https://doi.org/10.32782/1813-338X-2025.3.41>

І. В. Таланчук

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри галузевого права та загальноправових дисциплін
Інституту права та суспільних відносин, закладу вищої освіти
Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна»

О. О. Фаст

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри галузевого права та загальноправових дисциплін
Інституту права та суспільних відносин, закладу вищої освіти
Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна»

ІНКЛЮЗІЯ ТА РІЗНОМАНІТТЯ В КОНТЕКСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРИНЦИПУ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА. ПИТАННЯ ДОКТРИНАЛЬНОГО ТЛУМАЧЕННЯ

Статтю присвячено дослідженню доктринальних основ тлумачення понять інклюзії, інклюзивності та різноманіття у контексті реалізації принципу верховенства права в сучасній правовій системі. Верховенство права розглядається як основоположний, ціннісно-нормативний принцип, що виходить за межі формальної законності та передбачає реальне забезпечення прав і свобод людини з урахуванням фактичної соціальної нерівності. Авторами обґрунтовується теза, що інклюзія та різноманіття є логічним наслідком розвитку принципів рівності, недискримінації, гуманізму та соціальної правової держави, які у сучасній західній правовій доктрині трактуються як ключові елементи матеріального верховенства права. Особливу увагу приділено практиці доктринального тлумачення понять інклюзивності у контексті реалізації принципу верховенства права, як основоположного аксіологічного принципу євроатлантичної конституційно-правової доктрини. Практика доктринального тлумачення розглядається у якості ефективного інструменту інтеграції інклюзивного підходу у судову та адміністративну практику, здатного доповнити текстологічні та формально-юридичні підходи до правозастосування. Доведено, що саме правова доктрина забезпечує методологічні передумови для застосування системного та телеологічного тлумачення правових норм з урахуванням різноманіття соціального досвіду та вразливого становища окремих груп осіб. На основі аналізу практики Європейського суду з прав людини та Конституційного Суду України показано, що інклюзивне тлумачення прав людини є необхідною умовою ефективної реалізації принципу верховенства права. Зроблено висновок про доцільність подальшого розвитку української правової доктрини у напрямі інклюзивного, ціннісного розуміння верховенства права як підґрунтя для утвердження демократичної та соціальної правової держави.

Ключові слова: інклюзія, різноманітність, верховенство права, тлумачення права, принципи права.

Принцип верховенства права, будучи базисним елементом європейської правової традиції, у сучасному демократичному світі визнається одним із фундаментальних засад сучасної демократичної правової держави. Для України, яка наразі проходить складний історичний етап глибоких суспільно-політичних трансформацій, пов'язаних із переходом від пострадянської до європейської суспільно-правової системи, що,

зокрема передбачає гармонізацію національної правової системи з правом Європейського Союзу та вимогами міжнародного законодавства, питання науково-теоретичного осмислення та практичної реалізації верховенства права та пов'язаним із ним комплексом цінностей, принципів та норм набувають особливої ваги. У цьому контексті природньо зростає необхідність до дослідження в межах підходів юридичної науки та

національної правової доктрини таких понять, як інклюзія, інклюзивність, безбар'єрність та різноманіття, які дедалі частіше розглядаються у західній правовій доктрині не лише як соціальні, політичні, або педагогічні концепти, але і як невід'ємні складові сучасного розуміння принципу верховенства права.

З точки зору сучасної ліберальної правової доктрини, інклюзія та різноманіття інтерпретуються у якості логічного продовження принципів рівності, недискримінації, гуманізму та соціальної держави. Саме ці принципи в контексті верховенства права забезпечують не формальну, а фактичну, «матеріальну» рівність, спрямовану на реальне забезпечення прав і свобод усіх категорій, зокрема із числа вразливих та маргіналізованих груп. У практиці Європейського суду з прав людини (далі — ЄСПЛ), а також у рішеннях Конституційного Суду України дедалі частіше простежується орієнтація на інклюзивне тлумачення прав і свобод людини як необхідну умову ефективної реалізації верховенства права та невід'ємну складову останнього.

Стан дослідження. Проблема природи та сутності принципу верховенства права на сьогодні доволі широко досліджене в рамках української та зарубіжної юридичної науки. Значний внесок у розвиток доктрини верховенства права зробили українські науковці, зокрема С. Головатий, М. Козюбра, О. Петришин, П. Рабінович та інших [1–3]. Концептуальною основою досліджень зазначених авторів стали праці європейських та американських класиків правничої думки, присвячених розвитку концепту верховенства права: А. Дайсі, Р. Дворкіна, Дж. Раза, Т. Бінгема [4–6].

Водночас поняття інклюзії та різноманіття тривалий час залишалися поза фокусом правових досліджень, натомість останні переважно розглядаючись у межах соціології, педагогіки, політології та інших напрямів науки соціального спрямування. Лише наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття в американській та європейській правовій науці поступово формується підхід, за яким інклюзія та різноманіття тлумачаться як юридично значущі категорії, тісно пов'язані з принципом недискримінації та рівного захисту законом [7–9]. В українській юридичній науці ці питання лише починають отримувати системне осмислення, що зумовлює необхідність подальших доктринальних досліджень.

Метою статті є комплексний аналіз доктринального тлумачення понять інклюзії та різноманіття як складових сучасного розуміння

принципу верховенства права, а також обґрунтування значення доктринального тлумачення зазначених категорій для їх ефективної реалізації у судовій та адміністративній практиці України з урахуванням судової практики, зокрема рішень практики Європейського суду з прав людини та Конституційного Суду України.

Виклад основного матеріалу. У сучасній юридичній науці верховенство права розглядається не лише як формально-юридичний принцип організації публічної влади, а як комплексна доктринальна категорія, що поєднує правові, моральні та інституційні виміри. Європейська комісія «За демократію через право» (Венеційська комісія) у Доповіді про верховенство права визначає його через такі елементи, як законність, правова визначеність, заборона свавілля, доступ до правосуддя та повага до прав людини [4].

В українській правовій системі верховенство права виступає як базовий конституційний принцип, закріплений, зокрема, статтею 8 Конституції, та розглядається вітчизняними науковцями як метапринцип, що пронизує всю систему права [1, с.45]. Конституційний Суд України неодноразово підкреслював, що верховенство права має змістовний, а не декларативний характер, і вимагає орієнтації правозастосування на ідеї справедливості, свободи та людської гідності [10].

У даному контексті важливо відмітити тенденцію розвитку західної доктрини, яка полягає у дедалі більш суттєвому світоглядному та науковому обґрунтуванні концепції матеріального (або «субстанційного») верховенства права (*substantive rule of law*), відповідно до якої формальна законність не може вважатися достатньою без забезпечення реального захисту прав людини в аспектах рівності доступу до соціальних благ [6, с.63]. Саме в межах такого підходу формується теоретичне підґрунтя для включення інклюзії та різноманіття до змісту верховенства права.

Інклюзія та різноманіття у сучасній правовій науці розглядаються як логічний наслідок еволюції принципів рівності та недискримінації. Зокрема, британський дослідник С. Фредман звертає увагу, що перехід від формальної рівності до матеріальної («субстанційної») зумовлений усвідомленням того, що однакове правове регулювання не завжди забезпечує справедливий результат [7, с. 210].

Інклюзивність як соціальна концепція та правовий принцип та інклюзія, як практика їх

реалізації у правовому сенсі означають активний обов'язок держави створювати умови для повної та ефективної участі всіх осіб у правовідносинах, незалежно від їхніх індивідуальних характеристик. Різноманіття, у свою чергу, визнає соціальні, культурні та інші відмінності як об'єктивну реальність і цінність, що має бути врахована у правотворчій та правозастосовній діяльності.

Варто також відмітити деякі особливості основних підходів до інтерпретації даних категорій у західній правовій науці та практиці. Так американська правова доктрина, зокрема в межах теорії рівного захисту закону (Equal Protection Clause), розвинула підхід, за яким диференційоване правове регулювання може бути допустимим і навіть необхідним для подолання структурної нерівності [8, с.98]. Європейська модель, відображена у практиці Європейського суду з прав людини, має більш державоцентричне спрямування і акцентує увагу на позитивних зобов'язаннях держави щодо захисту вразливих груп населення. Таким чином, особливо в межах європейського підходу, зазначені категорії трактуються у якості невід'ємних складових концепції соціальної правової держави.

Важливе місце у формуванні та утвердженні сучасного розуміння понять «інклюзія», «інклюзивність» та «різноманіття», як елементів верховенства права займає практика доктринального тлумачення судовими та адміністративними органами. Доктринальне тлумачення є важливим інструментом розвитку права, особливо у сферах, де нормативне регулювання має рамковий або оціночний характер. Зазначене набирає особливої ваги у зв'язку із тим, що поняття «інклюзія», «інклюзивність» та «різноманітність» поки що не мають усталеного законодавчого визначення, що зумовлює підвищену роль правової доктрини.

У широкому значенні інклюзія може бути визначена як практика правового регулювання, спрямований на усунення фактичних та юридичних бар'єрів у реалізації прав і свобод людини. Інклюзія також характеризує якість правової системи та правозастосовної практики з точки зору їхньої здатності враховувати різноманіття соціального досвіду [9, с. 112]. Поняття інклюзивності також може бути використане для позначення відповідного правового принципу, що слугує основою описаної практики

Доктринальне тлумачення верховенства права дозволяє інтегрувати інклюзивний під-

хід у судову аргументацію та адміністративну діяльність. Зокрема, телеологічне та системне тлумачення норм права дає змогу виходити за межі формального тексту закону та враховувати його соціальне призначення [12].

Практика Європейського суду з прав людини є одним із ключових джерел формування інклюзивного підходу до прав людини. У справі «D.H. та інші проти Чеської Республіки» Суд визнав, що формально нейтральна політика може мати дискримінаційний ефект щодо вразливих груп, і наголосив на необхідності врахування фактичної нерівності [14].

У справі «Alajos Kiss v. Hungary» ЄСПЛ підкреслив особливий обов'язок держави утримуватися від узагальнених обмежень прав осіб з інтелектуальними порушеннями, визнавши їх особливо вразливою соціальною групою [15]. Аналогічні підходи простежуються у справі «Çam v. Turkey», де Суд застосував принцип розумного пристосування як елемент недискримінації за ознакою інвалідності [16].

Ці рішення демонструють, що інклюзивне тлумачення Конвенції є невід'ємною складовою матеріального верховенства права та сприяє його ефективній реалізації.

Останнім часом, дана проблематика все частіше стає предметом розгляду української національної судової практики, що зокрема, знаходить відображення у діяльності Конституційного Суду України. Конституційний суд поступово формує підхід, за яким рівність перед законом не отожднюється з формальною «однаковістю» правового регулювання. Так у Рішенні від 1 червня 2016 року № 2-рп/2016 Суд зазначив, що диференціація правового статусу може бути виправданою за наявності об'єктивної та легітимної мети [13]. У своїй практиці Суд також посилається на принцип людської гідності як основу тлумачення конституційних прав, що створює передумови для розвитку інклюзивного підходу. Таким чином, інклюзія та різноманіття поступово інтегруються у національну конституційну юриспруденцію як складові верховенства права.

Висновки. В результаті проведеного дослідження можна дійти висновку, що інклюзія та різноманіття становлять органічну складову сучасного доктринального розуміння принципу верховенства права. Верховенство права у його матеріальному, ціннісному вимірі виходить за межі формальної законності та вимагає реального забезпечення прав і свобод людини з урахуванням фактичної нерівності, соціаль-

них бар'єрів та вразливого становища окремих груп осіб.

Доведено, що інклюзія та різноманіття є логічним і необхідним наслідком розвитку принципів рівності, недискримінації, гуманізму та соціальної держави. Сучасна західна правова доктрина дедалі більше орієнтується на концепцію матеріальної (субстантивної) рівності, у межах якої держава не обмежується утриманням від дискримінаційних дій, а зобов'язана вживати позитивних заходів для забезпечення повноцінної участі всіх осіб у суспільному та правовому житті.

Обґрунтовано, що доктринальне тлумачення понять «інклюзія», «інклюзивність» та «верховенство права» відіграє ключову роль у трансформації цих категорій із декларативних ідей у дієві правові інструменти. Саме правова доктрина забезпечує методологічні засади для інтеграції інклюзивного підходу у судову аргументацію та адміністративну практику, зокрема шляхом застосування системного, телеологічного та ціннісного тлумачення норм права.

Аналіз практики Європейського суду з прав людини підтверджує, що інклюзивне тлумачення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод є невід'ємною складовою принципу верховенства права у європейському правопорядку. Суд послідовно виходить із необхідності врахування фактичної нерівності та особливої вразливості окремих соціальних груп, покладаючи на держави позитивні зобов'язання щодо усунення структурної дискримінації.

Практика Конституційного Суду України свідчить про поступове формування інклюзивного підходу до тлумачення конституційних принципів рівності та прав людини. Визнання допустимості диференційованого правового регулювання за умови його об'єктивності, легітимності та пропорційності створює передумови для подальшої інтеграції інклюзії та різноманіття у національну конституційну юриспруденцію.

Зроблено висновок, що подальший розвиток української правової доктрини у напрямі інклюзивного та ціннісного розуміння верховенства права є необхідною умовою ефективної реалізації прав і свобод людини, гармонізації національного правопорядку з європейськими стандартами та утвердження в Україні правової, демократичної і соціальної держави. Зазначене зумовлює потребу у подальших наукових

дослідженнях та активному використанні доктринальних напрацювань у правотворчій і правозастосовній діяльності.

Список використаної літератури:

1. Головатий С. П. Верховенство права : монографія. Київ : Фенікс, 2006. 624 с.
2. Козюбра М. І. Принцип верховенства права: доктрина і практика : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2018. 392 с.
3. Рабінович П. М. Права людини і громадянина: доктринальні засади : навч. посіб. Львів : Світ, 2020. 256 с.
4. Rule of Law Checklist : Report of the Venice Commission. Strasbourg, 2016. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2016\)007-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2016)007-e)
5. Dicey A. V. Introduction to the Study of the Law of the Constitution. London : Macmillan, 1982. 424 p.
6. Bingham T. The Rule of Law. London : Penguin Books, 2010. 213 p.
7. Fredman S. Discrimination Law. 2nd ed. Oxford : Oxford University Press, 2011. 320 p.
8. Dworkin R. Taking Rights Seriously. Cambridge, MA : Harvard University Press, 1977. 368 p.
9. Raz J. The Authority of Law. Oxford : Oxford University Press, 2009. 292 p.
10. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
11. Рішення Конституційного Суду України від 02.11.2004 № 15-рп/2004 (справа про верховенство права). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04/card2>
12. Рішення Конституційного Суду України від 01.06.2016 № 2-рп/2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-16#Text>
13. Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. Rome, 1950. URL: <https://rm.coe.int/1680063765>
14. Case of D.H. and Others v. the Czech Republic (Application no. 57325/00) : Judgment of the ECtHR, 13 November 2007. URL: <https://hudoc.echr.coe.int>
15. Case of Alajos Kiss v. Hungary (Application no. 38832/06) : Judgment of the ECtHR, 20 May 2010. URL: <https://hudoc.echr.coe.int>
16. Case of Çam v. Turkey (Application no. 51500/08) : Judgment of the ECtHR, 23 February 2016. URL: <https://hudoc.echr.coe.int>
17. Convention on the Rights of Persons with Disabilities. New York, 2006. URL: <https://www.un.org/development/desa/disabilities/convention-on-the-rights-of-persons-with-disa>

Talanchuk I. V., Fast O. O. Inclusion and Diversity in the Context of the Implementation of the Rule of Law: Issues of Doctrinal Interpretation

The article is devoted to the study of doctrinal foundations for interpreting the concepts of inclusion, inclusivity, and diversity in the context of implementing the principle of the rule of law in the modern legal system. The rule of law is considered a fundamental, value-normative principle that goes beyond formal legality and ensures the real protection of human rights and freedoms, taking into account actual social inequalities. The authors argue that inclusion and diversity are a logical consequence of the development of the principles of equality, non-discrimination, humanism, and the social rule-of-law state, which in contemporary Western legal doctrine are regarded as key elements of substantive rule of law. Particular attention is paid to the practice of doctrinal interpretation of the concept of inclusivity in the context of implementing the rule of law as a fundamental axiological principle of Euro-Atlantic constitutional-legal doctrine. Doctrinal interpretation is considered an effective tool for integrating an inclusive approach into judicial and administrative practice, complementing textualist and formal-legal approaches to law enforcement. It is demonstrated that legal doctrine provides the methodological foundations for applying systemic and teleological interpretation of legal norms, taking into account the diversity of social experience and the vulnerability of specific social groups. Based on the analysis of the European Court of Human Rights and the Constitutional Court of Ukraine, it is shown that inclusive interpretation of human rights is a necessary condition for the effective implementation of the rule of law. The study concludes that further development of Ukrainian legal doctrine towards an inclusive, value-oriented understanding of the rule of law is advisable as a foundation for establishing a democratic and social rule-of-law state.

Key words: inclusion, diversity, rule of law, legal interpretation, principles of law.

Дата першого надходження рукопису до видання: 24.07.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 20.08.2025

Дата публікації: 30.09.2025